

суспільні групи взагалі ігнорували, а державу розглядали як політичну організацію раси нижчого рівня

Марксизм і неомарксизм

Класична (або, як її інакше називали, ортодоксальна) теорія марксизму формувалась у другій половині XIX — на початку XX ст. Один із її найрадикальніших представників В. Ленін стверджував, що вона випливала з трьох основних джерел: утопічного соціалізму, економічної теорії А. Сміта і Д. Рікардо та діалектичної філософії Г. Гегеля.

К. Маркс формулював свою теорію в умовах "промислової революції", що відбувалась у Європі з початку XIX ст. та призвела до кардинальних змін у соціальній структурі суспільства. Як послідовний детермініст, він узалежнював усі суспільні відносини від економічних інтересів класів, які він розумів як великі групи людей, виокремлені за критерієм права їх власності на засоби виробництва. З огляду на це, він висував матеріалістичну концепцію суспільства, побудовану на переконанні, що категорії економічної науки є чимось на зразок універсального ключа до всіх філософських, політичних та культурологічних проблем. У розумінні К. Маркса кожне суспільство складається з визначального економічного "базису" (система матеріально-виробничих відносин) та похідної від нього "надбудови" (право, мораль, ідеологія). Марксизм зводить суспільні відносини до антагоністичних стосунків між експлуаторами (власниками засобів виробництва) та експлуатованими (робочою силою). Класи експлуаторів та експлуатованих перебувають між собою в антагоністичних відносинах, а їх класова боротьба є визначальним суспільним процесом — рушієм історії.

К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що антагонізм виникає між класами через основне суспільне протиріччя між рівнем розвитку продуктивних сил і виробничими відносинами. Коли рівень розвитку продуктивних сил суспільства "переростає" у виробничі відносини, відбувається кардинальна трансформація його соціальної структури. На цій основі вони розвинули т. зв. матеріалістичне розуміння історії. Історія людства полягає в тому, що постійний ріст продуктивних сил призводить до періодичних кардинальних змін суспільного ладу. Суспільний лад, що існував упродовж певного тривалого періоду, вони назвали *формацією та вважали, що в історії людського суспільства можна виділити:*

— первісну формацію, яка базується на общинній власності та рівності всіх членів спільноти;

—рабовласницьку формацію, в основі якої лежить підневільна праця рабів і суспільна нерівність;

—феодальну формацію, що ґрунтується на пануванні спадкових земельних власників (феодалів) та праці селян-кріпаків (тобто закріплених за земельним володінням);

—капіталістичну формацію, яка полягає у пануванні великої буржуазії (капіталістів), що є власниками засобів виробництва (заводів і фабрик), та праці вільних найманих робітників.

Капіталізм, на думку К. Маркса і Ф. Енгельса, не є вічним, оскільки класова боротьба між капіталістами та пролетаріатом неминуче призведе до пролетарської революції, а у всесвітньому масштабі — до повалення експлуаторських класів усіх країн. Пролетарська революція розпочнеться у промислово розвинених країнах Європи та Північної Америки і за відносно короткий час охопить весь світ.

Відомий російський марксист М. Бухарін у праці "Світове господарство та імперіалізм" (1915) розвинув ідею Р. Гільфердінга і на її основі сформулював теоретичні

основи розуміння імперіалізму (від лат. ітрегіит — влада, панування) як нової фази розвитку капіталізму. На його думку, у міжнародних відносинах на початку ХХ ст. вступають у протиборство вже не національні держави, а національні економіки, які є частиною світової економічної системи. В. Ленін присвятив міжнародним відносинам значно більше уваги, ніж К. Маркс, що пояснюється його ідеями про незрілість пролетарської революції та можливість її перемоги в одній країні світу. Це неминуче означало б наявність певного історичного періоду паралельного існування соціалістичної держави (диктатури пролетаріату) та її капіталістичного оточення.

Свої погляди на сучасний йому капіталізм В. Ленін виклав у праці "Імперіалізм як вища стадія капіталізму" (1916), де, послуговуючись статистичними даними про розвиток світового господарства, обґрунтував думку М. Бухаріна про нерівномірний розвиток капіталістичних держав. В. Ленін вважав, що така нерівномірність свідчить про те, що капіталізм трансформувався на початку ХХ ст. у свою вищу стадію — імперіалізм. На його думку, імперіалізм є прямим наслідком капіталістичного розвитку, але водночас являє собою якісно іншу фазу і характеризується такими економічними ознаками:

1. Концентрація виробництва та капіталу відбувається в межах діяльності монополій.

2. Унаслідок злиття банківського капіталу з промисловим виникає впливова фінансово-промислова олігархія.

3. Особливого значення для світової економіки набуває вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів у домонополістичну епоху.

4. Створюються міжнародні союзи капіталістів, що намагаються поділити світ.

5. Завершується розподіл світу між наймогутнішими капіталістичними державами.

Імперіалізм, на думку В. Леніна, призводить до реакційних змін у надбудові капіталістичної формації. Для капіталістичних держав в епоху імперіалізму характерне прагнення до зміцнення панування над колоніями шляхом більш "справедливого" розподілу і подальшої більш "дружної" їх експлуатації, посилення гноблення чужих націй, укріплення і продовження найманого рабства пролетаріату як своїх, так і поневолених країн. *Імперіалізм характеризується зростанням шовінізму та мілітаризму, накопиченням суперечностей між наймогутнішими державами світу і неминучістю великих воєн.*

Виходячи з ідеї нерівномірного розвитку капіталізму і неминучості криз і воєн, В. Ленін стверджує, що "можлива перемога соціалізму початково в небагатьох чи навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні".

Розвиваючи свою концепцію, він стверджував, що перемога соціалістичної революції та створення диктатури пролетаріату (держави) в одній країні докорінно змінює характер міжнародних відносин. Основне протиріччя у міжнародних відносинах уже не стосуватиметься протистояння між імперіалістичними державами (хоча воно й збережеться), а визначатиметься боротьбою між пролетарською державою та її капіталістичним оточенням.

Послідовники В. Леніна намагались вирішити цю проблему шляхом розвитку його ідеї про спрямованість пролетарської держави на здійснення світової революції. Постійну боротьбу пролетарської держави проти капіталістичного оточення "завдаванням ударів по його найслабших ланках" із застосуванням збройної сили, що "підштовхне" революції в інших країнах світу, Л. Троцький назвав "перманентною" революцією. Пролетарську державу доцільно розглядати як базис світової революції, а змістом її зовнішньої політики

є "експорт" революції в інші країни світу. Населення, ресурси, господарство і збройні сили захоплених країн мають бути спрямовані на боротьбу з капіталістичним світом, на здійснення світової революції.

Радянський воєначальник і воєнний теоретик М. Тухачев-ський на початку 30-х років ХХ ст. обґрунтував необхідність ведення воєн проти окремих капіталістичних держав, їх окупацію та встановлення в них радянської влади потребою у розширенні базису світової революції.

У підсумку перемогла думка Й. Сталіна, який прямо ототожнив та підпорядкував світовий комуністичний рух цілям зовнішньої політики

У системі марксизму поєднані елементи матеріалістичні, науководетерміністичні, аморалістичні з ідеалістичними, моралістичними, релігійнофотворчими. К. Маркс створив справжній міф про пролетаріат. Місія пролетаріату є предметом віри. Марксизм не є лише наукою і політикою, він є також віра, релігія"

Ця очевидна метафізичність марксизму, як це не парадоксально, ріднить його навіть із націонал-соціалізмом. Як відомо, А. Гітлер також стверджував, що після побудови Третього Рейху та його перемоги у світовому масштабі всесвітня історія має завершитись, розвитку більше не буде, всюди запанує порядок. Творцем нового порядку, при якому буде відсутній розвиток та пануватиме порядок, має бути "арійська раса" панів, яку ще потрібно виховати на певних принципах.

У кінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. "радянські" теоретики дещо модифікували класичний марксизм-ленінізм, стверджуючи, що сучасні міжнародні відносини зводяться до мирного співіснування між капіталізмом та соціалізмом. Міжнародні системи в їхньому розумінні поєднували однотипні за політичним і соціальним ладом держави, що пов'язані спільними цілями та інтересами на світовій арені.

Із 50-х років ХХ ст. починає зароджуватись неомарксизм, витоки якого пов'язують із Р. Пребишем, що тоді очолював Економічну Комісію ООН по Латинській Америці. Він та його співпрацівники доводили, що сучасний капіталізм не призводить до конвергенції національних економік, а поглиблює економічний розкол світу на бідні та багаті країни. Інтерпретуючи в нових умовах ідею М. Бухаріна, вони розглядали слаборозвинені країни світу як периферію світового господарства, повністю залежну від його центру.

До неомарксизму традиційно відносять теоретичні концепції Е. Вал-лерстайна, С. Аміна, Р. Кокса, А. Франка, але надзвичайно близькі до них також погляди С. Стренджа, Д. Елкінса, Ф. Кордозо та багатьох інших учених. Основна відмінність їх ідей, порівняно з класичним марксизмом, полягає у трактуванні суб'єктності та джерел економічного домінування в міжнародних відносинах. Неомарксистки вважають, що в умовах кінця ХХ — початку ХХІ сторіч:

—капіталізм став глобальним явищем, оскільки він переріс традиційні рамки національних держав та перетворився у світову систему економічного і політичного панування;

— національна держава перестала бути самостійною у власній внутрішній та зовнішній політиці, підпавши під вплив міжнародних капіталістичних об'єднань — транснаціональних корпорацій;

—економічна система світу базується на експлуатації країн "третього світу" ТНК високорозвинених країн, а політична — на підтриманні такого становища за допомогою дипломатії та воєнної сили;

—відбувається маргіналізація внутрішніх суспільних відносин та їх узалежнення від тенденцій, що складаються у міжнародному середовищі.

Деякі автори відносять структуралізм до окремого наукового напрямку міжнародної політекономії.

Один із головних представників неомарксизму Е. Валлерстайн у сучасній міжнародній системі виділив три основні сегменти: Центр, Семіпериферію, Периферію:

Центр — група найрозвиненіших (економічно) та наймогутніших капіталістичних країн, які домінують у світовій економіці та політиці.

Семіпвриферія — група середньо або нерівномірно розвинених країн, які, незважаючи на відносно незалежне положення, перебувають під впливом Центру.

Периферія — економічно відсталі країни, які повністю залежать від Центру та перебувають під його опосередкованим контролем.

Усі сегменти утворюють єдину глобальну світову систему, в якій економіки країн Центру не можуть ефективно розвиватись у межах національних кордонів, а процвітання вони можуть досягнути лише у глобальній економічній системі. Політика держав Центру спрямована на відкритість національних економік та ліквідацію митних бар'єрів. Семіпериферійні та периферійні країни мають досить мало можливостей для самостійного розвитку, оскільки перебувають під тиском Центру.

У світовій історії капіталізм є унікальною суспільною системою, побудованою на відкритості та експансивності, що визначило її глобальний характер.

Найбільш радикальну та цілком очевидно пов'язану з теоріями класичного марксизму концепцію запропонував С. Амін. На його думку, у сучасному світі глобалізація визначається п'ятьма монополіями, якими володіють високорозвинені країни. Це монополії на нові технології, фінанси, доступ до природних ресурсів, засобів комунікації та володіння ядерною зброєю. Вони дають змогу розвиненим державам зайняти провідні позиції у світовій системі та підпорядковувати собі й експлуатувати в інтересах своїх монополій країни Периферії.

Теоретики неомарксизму широко застосовують поняття "світова економіка" та "світова система", які хоч і не є аналогічними, але логічно впливають одне на одного. Услід за К. Марксом основною вони вважають світову економіку, структура якої визначає світову систему. Неомарксистичні надають принципового значення структурним обмеженням світової системи, вважаючи, що вони роблять слаборозвинені країни своєрідними заручниками світового порядку. В міжнародній системі діють механізми структурного домінування, які змушують держави чинити залежно від місця, яке вони посідають в ієрархії системи.

Неомарксизм не є точною копією марксизму, адаптованою до умов кінця ХХ — початку ХХІ ст. Основні розбіжності між теоретиками класичного марксизму та неомарксизму полягають у тому, що "представники неомарксизму не розглядають міжнародні відносини як "вторинні" чи "третинні", не згадують про "надбудовний" характер культури або інститутів". Це пояснюється тим, що прихильники неомарксистської теорії не розглядають суспільство крізь призму класової боротьби, експлуататорами вважають країни, добробут яких базується на капіталістичній глобальній економіці, що є способом новітнього пригноблення народів.

Цивілізаційні теорії

Починаючи з 60-х років ХХ ст., ще однією проблемою навколо якої точаться серйозні суперечки в суспільній науці, стала проблема цілісності світу. Як наслідок,

виникла нова дискусія між прихильниками глобалізаційного та цивілізаційного підходів. У межах цієї дискусії відбувалось остаточне становлення цивілізаційної теорії, якій її опоненти — глобалісти — традиційно закидали локалізм і партикуляризм. Прихильники цивілізаційної теорії, навпаки, стверджували, що неврахування істотних відмінностей між людськими цивілізаціями призводить до примітивного та спотвореного розуміння світу.

А. Тойнбі у праці "Дослідження історії", категорично заперечив ідею про єдність цивілізації. На його думку, найважливішим аргументом, що "сприяє цій хибній теорії, є та очевидна істина, що наша західна цивілізація накинута сіть своєї економічної системи мало не на цілий світ, і економічна уніфікація на західний взірець спричинила, на цій основі, і політичну уніфікацію, яка зайшла досить-таки далеко"Реально світ складається з відносно великої кількості самодостатніх цивілізацій, між якими досить мало спільного. Спочатку А. Тойнбі виділяв 21 цивілізацію, але пізніше зменшив їх кількість до 13. Поруч із ними існує величезна кількість примітивних суспільств, які "живуть порівняно недовго, вони розселяються на обмеженому географічному просторі й об'єднують не так багато людських створінь". Кожна цивілізація розвивається самостійно та проходить при цьому стадії: виникнення, зростання, надламу та розкладу. Процеси розвитку цивілізацій не відбуваються паралельно, що є основною причиною нерівномірності світового розвитку та узалежнення і підкорення одних народів іншими.

У 1993 р., на сторінках журналу "Foreign Affairs" С. Хантингтон опублікував статтю "Зіткнення цивілізацій", у якій виклав основні положення своєї теоретичної концепції, яка мала стати "більш застосовним і зручним знаряддям для інтерпретації подій на міжнародній арені, ніж інші парадигми". У 1994 р. він видав однойменну книжку, основною метою якої була досить докладна аргументація його наукової концепції. Стаття і книжка викликали численні дискусії та контрверсійні точки зору щодо його теорії.

Власне, використовуючи як критерії особливості розвитку духовної культури та релігії окремих людських спільнот, він виділив дев'ять великих цивілізацій, що складають собою людство: західну (атлантичну), православну (східнослов'янську), ісламську, китайську, індійську, латиноамериканську, африканську, японську, буддистську.

Найважливішими серед визначених цивілізацій у сучасному світі С. Хантингтон вважає такі:

1. Ісламську, притаманну, передусім, арабським, але також й іншим мусульманським країнам, які спираються на культуру Сходу та ісламський фундаменталізм.
2. Західну (або атлантичну), що спирається на цінності європейської культури, представлені також у масовій американській культурі, а її морально-етичні принципи ґрунтуються на християнстві.
3. Китайську, що базується на традиційних цінностях конфуціанства, яке розуміють не лише як релігію, але й як філософське вчення.
4. Східнослов'янську, побудовану на православ'ї та російській культурі

С. Хантингтон бачить зміст сучасних міжнародних відносин у боротьбі та суперництві між цими цивілізаціями, а майбутнє — у зіткненні між атлантичною цивілізацією, з одного боку, та ісламською й китайською — з іншого. Він досить песимістично оцінює перспективи західноєвропейської цивілізації, оскільки, незважаючи на те, що США та країни Західної Європи сьогодні продовжують домінувати, тим не менше "їх участь у світовій політичній, економічній та військовій могутності знижується порівняно з іншими цивілізаціями".

У XXI ст., на його думку, міжнародна система складатиметься з найрозвиненіших держав, навколо яких групуватимуться інші держави, що належать до одного типу цивілізації. Він стверджує, що нові лінії розподілу географічного простору між світовими цивілізаціями у XXI ст. стануть зонами надзвичайно гострих і кривавих конфліктів, які відбуватимуться на периферії відносно замкнених і ворожих одна одній цивілізаційних підсистем.

Ідея, що пов'язує міжнародні відносини з культурними просторами, досить цікава, хоча її можна критикувати за надмірне узагальнення таких цивілізацій, ігнорування значної різниці у рівнях розвитку та інтересах країн і народів навіть у межах однієї морально-етичної системи цінностей тощо.

Е. Тоффлер бачить основу цивілізацій не у сфері культури, а в економічному типі суспільства. У працях, найважливішими серед яких є "Шок майбутнього", "Доповідь про екоспазм", "Метаморфози влади" і "Третя хвиля", він обґрунтовує концепцію переходу людства до нового економічного типу — "надіндустріальної", чи "інформаційної", цивілізації.

Е. Тоффлер вважає, що **в історії людства послідовно відбулося три економічні революції: аграрна, промислова та інформаційна**, кожна з яких передувала виникненню нового суспільства.

Е. Тоффлер стверджує, що через факт нерівномірного розвитку країн світу різні типи цивілізацій змушені співіснувати між собою. Більш прогресивні цивілізації потребують простору і витісняють відсталіші. Зокрема, сільськогосподарські цивілізації витіснили кочові, індустріальні — сільськогосподарські. Виникнення нової цивілізації, за твердженням Е. Тоффлера, супроводжуватиметься внутрішньою "суперборотьбою", де прихильники нової цивілізації виступатимуть під гаслами: демасифікації, транснаціоналізму, екологізації та фундаментальних перетворень політичної влади.

Цивілізаційні теорії досить різноманітні, але спільною рисою для них є те, що, на відміну від концепцій класичної школи, вони намагаються пояснювати міжнародні відносини через розуміння фундаментальних основ існування і розвитку людського суспільства. Ця ідея досить продуктивна, хоч її прихильникам можна закинути надмірне узагальнення людських спільнот та ігнорування значних відмінностей між країнами і народами, які спостерігаються навіть у межах однотипних суспільств. (Тоффлер Е. Третя хвиля. - К., 2000. — С. 255.)

Питання до самопідготовки:

1. Проаналізуйте теорії міжнародного детермінізму та геополітика.
2. Охарактеризуйте расово-антропологічні теорії.
3. Розкрийте основи марксистської теорії. Охарактеризуйте марксизм і неомарксизм.
4. Охарактеризуйте цивілізаційні теорії.
5. Опишіть міжнародні відносини в історії соціально-політичної думки.
6. Опишіть історичні етапи становлення теорії міжнародних відносин.
7. Охарактеризуйте класичні парадигми теорії міжнародних відносин: політичний реалізм, лібералізм.
8. Модерністські та радикальні напрями в теорії міжнародних відносин.
9. Охарактеризуйте неореалізм та неолібералізм.